

ВАЛЕНТИНА КРАСАВІНА

«І БУЛО ТЕ ЗАПОРОЖЖЯ, ЯК У ГОРНІ ІСКРА» (МОВНИЙ ОБРАЗ КОЗАЦТВА В ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ ХІХ СТ.)

І Пантелеймона Куліша, і Андрія Чайковського можна назвати будителями національної свідомості українців, просвітниками в широкому розумінні цього слова. Палка любов до України, вболівання за її долю, глибоке знання історії, традицій, звичаїв визначили провідну історичну тематику їхніх творів.

Романи «Чорна рада» П. Куліша і «Сагайдачний» А. Чайковського наближають до нас славне минуле запорізького козацтва. Сповнені глибокого патріотизму, ці твори саме тому за радянських часів були ізольовані від читача.

Обидва романи посідають значне місце в історії розвитку української історичної белетристики. Роман П. Куліша «Чорна рада» високо оцінювали Т. Шевченко, М. Костомаров, Д. Чижевський. І. Франко називав «Чорну раду» «найкращим твором історичної прози в українській літературі». Про твір А. Чайковського позитивно відгукувались І. Франко, О. Маковей, М. Коцюбинський, А. Шептицький.

Літературно-художня інтерпретація козацької доби спирається на документальний матеріал і фольклорні джерела.

Обом митцям вдалося майстерно передати дух історії, створити цілу галерею історичних героїв, реальних і уявлених, розкрити національний характер, яскраво змалювати козацький устрій та звичаї, відтворити військову майстерність запорожців, їхні звитяги, що досягається цілою системою виразально-зображальних засобів.

Січ в обох історичних романах постає як художній образ козацької держави. У ньому мають значення і епітети, переважно метафоричні, і порівняння, і перифрази, і афористичні вислови, функціонально й семантично пов'язані поняттям «воля». Пор. у Чайковського: «Запорожжя — то неабищо, вольна лицарська республіка, а наша Січ-мати — то її столиця», «Молода і жива та здорова республіка». Куліш характеризує її так: «Запорожжя іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжя, як у горні іскра: який хоч такий і розідми з неї вогонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!». Звертаємо увагу на епітети, якими оцінюється устрій, сила, міцність держави козаків: *вольна,*

лицарська, молода, жива, здорова. Поширений у народнопоетичній творчості епітет *славний* має в своєму змісті відтінок піднесеності, захоплення. Проте семантичний обсяг художнього означення *славний* у романах ширший, ніж у народних піснях, він реалізує відразу кілька значень: 1) має велику славу, знаменитий, відзначається героїчними вчинками, 2) широко відомий, популярний, 3) який викликає симпатію.

У «Чорній раді», де йдеться про руйнування Запорозької Січі за гетьмана Брюховецького, Василь Невольник із сумом констатує: «*Переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожжя, коли такі гетьмани настали*». Такої ж думки й січові діди: «*На чім держиться Січ і славне Запорожжя, те повернув ти [Брюховецький] на сміх!*». Тут Січ як вільна, сильна козацька держава зі своїми самобутніми законами, порядками, звичаями характеризується уже через заперечення смислу художнього означення *славний*.

Із контекстуальними синонімами *воля, незалежність* пов'язані перифрастичні звороти: *Січ — це вольна лицарська республіка; молода, жива та здорова республіка*.

У характеристиках Січі домінують народнопоетичні образи: «*Запорожжя — неабищо..., Січ — мати — то її столиця*», «*Запорожжя — серце українське*». Із побуту козаків народився й опредметнений образ — порівняння козацького завзяття, рішучості, відчайдушності з іскрою в горні: «*Запорожжя, як у горні іскра*».

Чайковський наголошує, що призначення Січі — захищати українські землі від татарсько-турецьких нападників та польсько-шляхетських загарбників: «*Січ Запорозька стала грізною для орди, для Туреччини*». Вживання епітета *грізна* мотивоване контекстом:

майбутній гетьман Запорозької Січі Петро Сагайдачний *«витворив з сірої юрби збігців справжнє військо, вишколене і карне»*. Із гордістю говорить Сагайдачний про нього: *«Коли мені припала велика честь отаманувати над славним запорозьким низовим військом, то я відповідаю за всіх, хто піде зі мною у той похід»*. В історичних романах, як і в народних піснях, типовою є формула *славне військо Запорізьке*, пор. у Куліша: *«Був там намальований і Нечай, і Морозенко... І ще й підписано: «Лицар славного війська Запорозького...»*.

На Запорожжя тікали, зазнаючи соціальних утисків та релігійних переслідувань, здебільшого представники нижчих верств суспільства. Починаючи з XV ст. їх стали називати козаками (слово тюркського походження, означає «вільна людина»).

Слово *козак* набуло національного забарвлення: в народному уявленні — ідеал лицаря, «відважний, завзятий, хоробрий чоловік». І коли хочуть підкреслити найкращі якості чоловіка, то кажуть, що він «добрий козак», «гарний козак».

Синонімами до лексеми *козак* у романах є слова *запорожець*, *лицар* (так називали вільного козака-запорожця, якому властиві козацька доблесть і воєнне мистецтво), *товариш*, *низовець* (*Низ* — одна із назв Запорозької Січі), *січовик*, на відміну від козаків реєстрових, нереєстрових, городових тощо. Практично всі козаки ставали воїнами війська Запорозького. Серед назв козаків вирізняються книжні слова-історизми. Вони означаються оцінними словами, що характеризують якості козаків-воїнів, вік, їх зовнішні дані.

Українське козацтво у романах, як і у фольклорних джерелах, символізує волю, свободу, людську й національну гідність. В історичних народних піснях козаки — це справжні лицарі, хоробрі воїни, самовіддані захисники рідної землі: *«Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче, За тобою, Морозенку, Вся Україна плаче»*, *«Славне військо, славне запорізьке, а як мак процвітає»*, *«А де ж ваші, хлопці, славні запорожці, Та воронії коні?»* Пор. у тексті Чайковського: *«...Що такий славний лицар, про якого стільки наслухались, говорить із ними»*; *«Тому-то з Чубової редути виходили славні лицарі, і на Січі мали велику пошану»*; *«...були у батька в гостях славні і гарні козаки, та ніким вона дотепер не зацікавилась»*; *«Сам сотник, славний низовий лицар, був м'якої вдачі»*; *«...говорив молодий кременезний козак»*; *«Сам вибрав десяток товаришів певних і дотепних»*; *«...кілька дужих козаків підперлися плечима під зачинені двері»*; *«Усі, почавши від такого*

бувало козака, як Іван Іскра, до останнього дивилися на Сагайдачного з великою пошаною»; «*Степан Бульба, старий досвідний запорожець, вибрав собі таких самих завзятців як і сам...*»; «*Тоді висунувся з-посеред товпи старий кремезний козак*»; «*Старі досвідні січовики говорили, що такого вдатного морського походу ще Січ не запам'ятала*»; «*Пан Холодницький не міг з дива вийти, що цей чубатий козак так плавно вмів говорити латинською мовою*». З прямої мови Сагайдачного: «*З твого вишколення на доброго козака мусить вийти на Січі*»; «*...будеш добрим козаком і не раз обороняти будеш батьківську віру*», сотника Чуба: «*Славний козак був, на шаблі мистець*», Івана Іскри: «*То добрі козакилицарі*.»; у Куліша — з монологу ченця: «*Се добрії молодці-запорожці по Києву гуляють*», з авторської мови: «*Показав себе добрим запорожцем: і не зморщивсь, і не застогнав*»; «*Да й оглянулись на чубатого запорожця*»; «*Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує попереду йдучи запорожець*»; «*Знати їх (запорожців) було по довгому оселедцю з-під шапки...*». Синонімом, який увиразнює нейтральну лексему козак, виступає словотвірна розмовна словоформа з емоційно-експресивним забарвленням *козарлюга*. В одному ключі з ним перебуває і означуваний прикметник. «*Первий запорожець був здоровенний козарлюга*». Помітну активність при цьому виявляють образні слова на позначення сили козаків. Поряд із загальною позитивною оцінкою козака функціонує й художня деталь — опис його зовнішності.

В історичних художніх текстах вибудовується контекстуальний синонімічний ряд епітетів-характеристик запорожців з виразною позитивною оцінкою. Серед них виділяємо узагальнені характеристичні, що тяжіють до усталених: *славний, добрий, бувалий, досвідний* тощо, де на перший план виходить народнопоетичне художнє означення *славний*. В унісон з попередніми звучать іменникові художні означення *козакилицарі, молодці-запорожці*, які,

уточнюючи, підсилюючи означувану лексему, увиразнюють піднесено-урочисту мову. Письменники, прагнучи досягти типовості зображення портрета козака, вживають епітети *чубатий*, бо чуб — важлива деталь у портреті запорожця.

Збірна назва *козацтво* має синоніми *лицарство*, *товариство*, *братство*, з якими поєднуються художні означення, утворюючи перифрастичні вислови. У Чайковського: «*Славне січове товариство...*»; «*...славне низове козацьке лицарство*»; «*...ширити славу християнську козацького низового лицарства*»; «*Се справдішнє християнське лицарство*»; «*Козацтво під твоєю рукою стане могутнє і сильне, і вороги боятись його будуть*». Куліш пише про «*братчиків, хоробрих товаришів*».

Нерідко письменники характеризують козацтво через афористичні вислови і перифрази. У Чайковського — із уст отця Наливайка : «*Козацтво — це сила, це душа і кров українського народу*», «*химерний-то народ ті запорожці*». У Куліша — з авторського тексту: «*химерний дуже був народ!*»; «*шалений був народ*»; «*Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди по Вкраїні, да, мимо того, якось припадали до душі всякому*»; «*Що за любий народ, оці братчики!*». Синонімічний ряд перифрастичних сполук сприяє створенню місткого мовного образу з виразним емотивним забарвленням, де кожний наступний епітет підсилює значення попереднього.

Висока оцінка козацтва у Чайковського, палкого козакофіла, збігається з народною, а в Куліша вона не настільки однозначна. Позитивній оцінці козаків «старої Січі» протиставляється в автора «Чорної ради» й зневажлива, презирливо-гнівна, коли йдеться про запорожців, які підтримували Брюховецького. Особливо вирізняються афористичні висловлювання Шрама з негативною усномовною експресією: «*Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів, а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольяпака, або злодюга..., або дармоїд...*»; «*...окаянна сірома нишпорить усюди по Вкраїні*»; «*...запорозькі гультяї баламутять не одне сільське постільство...*»; «*Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі*»; «*Запорожжє перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків та лисиць*»; «*Чи достойні сії буї вепри дніпровії, щоб трактовать з ними по-людськи*»; «*Шаблею та гарматами протверезимо сих п'яниць нікчемних*». І в авторському тексті чимало подібних висловів: «*Люде ...*

*біжать дивитися на січових гуляк»; «...уже взнали, що за хижее птаство тії братчики»; «Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись»; «...усюди розбишаки шукали грошей». Крім розмовних означень лайливо-зневажливого характеру, які трапляються і в мові персонажів, і в мові автора, письменник використовує оцінні вислови, де часто не епітет, а оцінно-негативна розмовна назва виконує характеристично-узагальнювальну функцію. Для зображення запорожців Куліш вдається до порівняння з хижими звірами, птахами, що вмотивовано контекстом. «Запорозька голота» змальовується тими ж фарбами, що й чернь: *темна, руйнівна сила*, що неспроможна будувати державу, нерозсудлива, яка не вміє відрізнити розум від хитрощів. Ці образи мають відверто негативне забарвлення, посилюють експресію презирства.*

Схвальне ставлення автора до тих запорожців, які відстоювали старі січові закони, берегли старі козацькі звичаї. Це «січові діди», про яких з повагою говорить Куліш, використовуючи перифраз: *«Може б, без бучі й не обійшлось, да сивії діди, батьки січовії, стоячи серед братчиків зупинили»; «Довгенько думали сивії оселедці...»*. Подибуємо і в Чайковського «авторитетних» дідів: *«Старі січові діди говорили, що за їх пам'яті такого запорожця на Січі не було»*. Епітети *сивії, старі* вказують на бувалість і досвідченість (*досвідність*), мудрість козаків. Отже, за допомогою художньо-образних засобів — епітетів, порівнянь, перифраз, афористичних висловів письменники витворили збірний образ козацтва, пропущений через призму народного світосприйняття, дали характеристику державного устрою в Запорозькій Січі, а Куліш, крім того, показав руйнування козацької республіки.